

साहित्याचे अध्यापन

प्रा. डॉ. वेदश्री विजय थिंगळे,
सहयोगी प्राध्यापिका, प्रपाठक,
मराठी विभाग प्रमुख,
शांतारामबापू वावरे महाविद्यालय, उत्तमनगर, सिडको,
नाशिक – 8.

सध्या महाविद्यालयात अध्यापन करणे हे एक आव्हानच आहे, सतत वाढणारी विद्यार्थ्यांची संख्या आणि अध्ययनाची आज उपलब्ध असलेली प्रगत माध्यमे. ग्रामीण स्तरावर आणि शहरी भागातील महाविद्यालयांमध्ये अध्यापन करतांना विविधता आणणे गरजेचे झाले आहे. ग्रामीण भागात ही नवी माध्यमे उपलब्ध असतीलच असे नाही म्हणून मग अशा महाविद्यालयात अध्यापन हे सर्जनशील करण्याचे प्रयत्न करावे. महाविद्यालयात विविध विषयांचे अध्यापन व्याख्यान पध्दतीने किंवा विज्ञान शाखेसाठी प्रात्यक्षिकाचा आधार घेवून केले जाते. पण साहित्याचे अध्यापन हे केवळ व्याख्यान पध्दतीने न करता ते सर्जनशील करण्याच्या प्रयत्न भाषेचे प्राध्यापक करतात. मुळातच ' अन्य अभ्यासविषय आणि वाङ्मय यांमध्ये एक मोठा फरक आहे तो म्हणजे वाङ्मय ही चैतन्यमय गोष्ट आहे. एखादी वाङ्मयकृती कितीही जुनी, कितीही पुराणकालीन असली तरीही तिचा आस्वाद, तिचा प्रत्यय, तिचा अनुभव नित्यनूतन असतो आणि देश-काल परिस्थितीनुसार तो काही प्रमाणात बदलतही असतो. त्यामुळेच वाङ्मयाचे अध्यापन ही केवळ एक ज्ञानप्रक्रिया राहत नाही तर ती जितकी ज्ञानप्रक्रिया आहे तितकीच ती संस्कारप्रक्रियाही आहे.' साहित्याचे अध्यापन म्हणजे केवळ साहित्याच्या निर्मिती प्रक्रियेचे अध्यापन नसते किंवा एखाद्या साहित्यप्रकारांची समीक्षा करणे असेही नसते, तर साहित्य या प्रकारात आपण साहित्यप्रकारांशी निगडीत आणि काही बाहय अशा घटकांचा या अध्यापनात समावेश करतो.' त्यामुळेच इतर अभ्यासाच्या अध्यापनाचे व्यूह वेगवेगळे असतात. ते वाङ्मयाच्या अध्यापनासाठी उपयुक्त ठरतीलच हे सांगता येणार नाही. वाङ्मयाचे एकूण स्वरूप आणि कार्य आपण लक्षात घेता त्याच्या अध्यापनासाठी नव्या रिती आणि स्वरूप शोधणे अध्यापकाला आवश्यक ठरते. अध्यापक आपापल्या क्षमतेनुसार ते शोधतातही.

साहित्याचे अध्यापन म्हणजे ' जीवनभान जाणण्या-जोखण्याच्या विविध क्षितीजापर्यंत विद्यार्थ्याला नेऊन पोचविणे आणि असे करता करता त्याच्यात नैतिकता, संस्कार संक्रमित करणे होय ' म्हणूनच साहित्याचे अध्यापन हे अंतिमतः समग्र जीवनाचेच अध्ययन आणि अध्यापन बनते. त्यामुळेच त्याची प्रक्रिया इतकी साधी आणि सोपी असणे शक्य नाही. ती जीवनाइतकीच गुंतागुंतीची असू शकते. यात मात्र शंका नाही. साहित्याच्या अध्यापकाने अध्यापनातून जीवनाशी संबंधित नवनवीन जाणिवांचा परिचयही करून द्यावा. विद्यार्थ्यांचे मन संपन्न करणे, त्यावर संस्कार करणे, याबरोबरच त्याचे व्यक्तिमत्व समृद्ध करणे हा

ही हेतू आपल्याला अध्यापनामागे ठेवावा लागतो.

साहित्याच्या अध्यापनात विद्यार्थी हा घटकही फार महत्वाचा ठरतो. या विद्यार्थ्यांची अध्ययनक्षेत्रात आकलनाची किती क्षमता आहे किंवा वाङ्मयाकडून त्याच्या स्वतःच्या काय अपेक्षा आहेत याचा विचारही अध्यापन करते वेळी करणे आवश्यक ठरते. पूर्वीचे विद्यार्थी आणि आजचा विद्यार्थी यात खूपच फरक आहे. आजचा विद्यार्थी केवळ वाङ्मयाची अभिरुची असलेलाच असतो असे नाही तर त्याच्या सभोवतीला ज्ञानाची अनेक माध्यमे आणि क्षेत्रे वावरत असतात. हा एक भाग आणि दुसरे असे की असे विद्यार्थी आपल्यासमोर असतात की जे समाजाच्या कनिष्ठ स्तरातून आणि ग्रामीण भागातून आलेले असतात की, ज्यांचा फक्त शाळा आणि महाविद्यालयात मिळणा-या अध्यापन आणि अध्ययनाशीच संबंध असतो, शिवाय सर्वांची साहित्याच्या अध्ययनाचीच अभिरुचीच एकाच स्तरावरची असेल असेही नाही. कधी कधी कलाशाखेचे नसलेले विद्यार्थीसुद्धा केवळ आवड म्हणून या अध्ययनाकडे वळलेले असतात. म्हणूनच आपल्याला या विविधतेमुळेच अध्यापनाचे स्वरूपही बदलावे लागते. पूर्वीसारखा वाङ्मयाच्या अभिरुचीशी बांधलेला, साहित्यावर प्रेम करणारा विद्यार्थी असेलच असे नाही, असलाच तर अध्यापनाचा आनंद काही वेगळाच असतो. विद्यार्थ्यांचे साहित्याचे अध्ययन हे अनेक कारणांसाठी असू शकते.

साहित्याचे अध्यापन आणि शास्त्रीय वाङ्मयाचे अध्यापन यातही फार फरक आहे. कारण या दोघात मूलभूत फरक आहेत. साहित्य ही जिवंत वाटणारी, तात्काळ जीवनाला भिडणारी अशी गोष्ट आहे. साहित्य शास्त्रीय पध्दतीने शिकविणे हे वेगळे आणि साहित्य आस्वादाच्या मार्गाने शिकविणे हे वेगळे. अध्यापन ही एक प्रक्रिया आहे. कधी ती परीक्षेसाठी अस्तित्वात येते तर कधी ती स्वाभाविक रूप घेवून येते. तसे तिचे रूप आणि प्रकार ठरत जातात. अध्यापन एक कलाही आहे आणि शास्त्रही आहे, कोण कसे आणि सविस्तर संदर्भासह शिकवितो त्यावर तिचे स्वरूप ठरते. असे मला वाटते.

कथा या वाङ्मयप्रकाराच्या अध्यापनात विविधता असणे स्वाभाविक आहे. कारण व्यक्ती तितक्या प्रकृती, व्यक्तीची शैली, तिच्याजवळ असणारे ज्ञान, अभिव्यक्तीचे कौशल्य, उपयोजनात आणणारी काही शैक्षणिक किंवा तंत्रविज्ञानाची साधने आणि विविध अध्यापन पध्दतीचा अवलंब करून ही अध्यापन केले जाते त्यामुळे त्यात विविधता असतेच.

कथेच्या जन्म माणसाच्या जन्माबरोबरच झाला असावा. सांगणे आणि ऐकणे ही माणसाची स्वाभाविक प्रवृत्ती आहे. कथा ऐकायला आणि सांगायला माणसाला फार आवडते. त्याचे ते जिज्ञासा शमविण्याचे एक महत्वाचे साधन आहे. अनौपचारिक कथा सांगताना काही एकच एक असे रचनातंत्रातील कथा सांगाव्या लागत नाही. कथा मूळची कशी का असेना ती सांगतांना सांगण्या-याचे कौशल्यही पणास लागत असते. कथेपलीकडे काही बाहय गोष्टी कथा सुरस आणि ऐकणेबल होण्यासाठी निवेदकात असाव्या लागतात. परंतु औपचारिक आणि अभ्यासकमातील कथा वाङ्मय प्रकार जर शिकवायचा असेल तर त्याला एक अध्यापन पध्दत किंवा पध्दती आहेत. कथा वाचून स्पष्ट करणे, ती पॉवर पॉइंट च्या साथीने शिकविणे, साभिनयही शिकविता येते. तिच्यावरील चित्रफित असेल तर ती दाखविणे या पध्दतीचा

अवलंब करूनही शिकविता येते. अध्यापन करतांना काही गोष्टींचा विचार करणे आवश्यक ठरते. पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अध्यापन करून कथेचे ब-यापैकी सर्वांगीण आकलन करून देता येणे शक्य आहे. पुढे काही मुद्दे अध्यापनासाठी लक्षात घेण्यासाठी ठेवते.

कथा संज्ञा स्पष्टिकरण :

- कथा संज्ञा स्पष्ट करणे— शक्य झाल्यास मराठी (कथा), हिंदी (कहाणी) आणि इंग्रजीतील (Story) कथेच्या संज्ञा स्पष्टिकरण काही व्याख्या-शब्दकोशातील आणि मराठी व्युत्पत्ती कोशातील सांगणे.
- कथने – संस्कृत मध्ये 'कथ' म्हणजे सांगणे असा अर्थ होतो. या शब्दाचे अनेक वाक्यप्रबंध आढळतात. उदा. कथने, कह,कथ, कहिज्ज.
- कहानी –कहना हा खरा तर गुजराथी शब्द आहे. कहवुं हा सिंधी, कहाणी हा शब्दही तसा मराठीच.
- इंग्रजी & Story, narrative, Yarm, Yable (बोधपर कथा) Legen (दंतकथा)
- कथा – हरिकीर्तन, गोष्ट, महत्व यासारख्या आणखी काही संज्ञा स्पष्ट करणे.
- सांगणे व ऐकणे हा माणसाचा स्वभाव आहे.
- कथा भाषेइतकाच प्राचीन वाङ्मयप्रकार आहे.
- लोकतत्वाचा गर्भ असलेली कहाणी म्हणजे कथा होय.
- लोककथा आधुनिकतेचे वस्त्र परिधान केलेली कथा म्हणजे नवकथा.
- इंग्रजी संपर्काने, मुद्रणकलेचा शोधामुळे लघुकथा लेखन गतीशील झालेले आहे.
- करमणूक ते सत्यकथा या नियतकालिकांनी कथेला उर्जितावस्था प्राप्त करून दिली.
- कमीत कमी पात्र आणि कमीत कमी प्रसंगावरून थोड्या वेळात परिणामकारक रीतीने सांगितलेली व ऐकणा-याच्या मनावर एकच एक ठसा उमटविणारी हकीगत म्हणजे लघुकथा होय. – प्रा. ना. सी. फडके.
- नवकथा म्हणजे जुन्या कथेच्या वर्तुळाशेजारी काढलेले एक वर्तुळ नव्हे – गंगाधर गाडगीळ
- 20 मिनिटात वाचून संपणारी गोष्ट म्हणजे कथा होय.
- अनुभवार्थ, आशयसूत्र, कथानक, पात्र, वातावरण, निवेदन व भाषा अशी घटक अंगे मिळून कथात्म साहित्याची निर्मिती होत असते.– सुधा जोशी
- लघुकथा ही सहजासहजी एक बैठकीत वाचून संपण्याइतकीच मोठी असावी – हडसन

- अनुभूतीयाँ रचनाशील भावनाओंसे अनुरंजित होकर कहानी बन जाती है। – मुन्शी प्रेमचंद
- लघुकथा हा कमी लांबीचा ,चिंचोळा भाषिक अवकाश पुरविणारा एकसुरी आशयसूत्रातून स्थळकाळाचे संकुचित म्हणून तीव्र संवेदन देणारा प्रकार आहे.– भालचंद्र नेमाडे.
कथाप्रकाराची पार्श्वभूमी किंवा इतिहास
- मराठी लिखित साहित्यात पहिला मान कथेला. त्याचे श्रेय महानुभाव साहित्याला जाते. लिळाचरित्रांमधून चक्रधरांच्या चरित्रासंबंधी काही कथा येतात.
- केशवबासाच्या 'दृष्टान्तपाठ' या ग्रंथातील एकेक दृष्टान्त म्हणजे एकेक कथाच आहे. संत, पंत आणि शाहिरांच्या साहित्यातूनही कथात्मकता आपल्यापर्यंत पोहोचली आहे.
- 1806 मध्ये अर्वाचीन मराठी कथेला प्रारंभ तंजावरील शिवाजी राजाचे वंशज सरफोजी राजे यांनी आपल्या दरबारातील 'सखन' या पंडिताकडून इसापनीतीचे भाषांतर करून ते 'बालबोधमुक्तावली' या नावाने ते प्रसिध्द केले.
- विल्यम केरीने आपली गोष्टीची पुस्तके मोडी लिपीत छापली.
- 1816 मध्ये 'पंचतंत्र', 'हितोपदेश', 1828 मध्ये 'नीतीदर्शन' बापू छत्रे यांची ही पुस्तके प्रसिध्द झालीत.
- विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांचे अरबी भाषेतील 'सुरस कथा' आणि 'हातिमताई' ही पुस्तके प्रसिध्द झाली.
- यातील काही कथा तत्कालीन नियतकालिकांची गरज म्हणून निर्माण झाल्या किंवा लिहिल्या गेल्या होत्या.
- बाळशास्त्री जांभेकरांच्या 'दर्पण' या वृत्तपत्रामधून 'अरेबियन नाईट्स' च्या 100 गोष्टी प्रसिध्द झाल्या. त्यांनीही कथाप्रकाराला प्रवाहित केले.
- अब्बल इंग्रज राजवटीच्या काळात प्रसिध्द होणा-या करमणूक, मनोरंजन, अभिरुची, सत्यकथा नंतर हंस, किलोस्कर, स्त्री या नियतकालिकांच्या अंकातून कथा क्रमशः प्रसिध्द झाल्या. त्यानंतर कथासंग्रहांचाही प्रवास सुरू झाला तो आजतागायत चालूच आहे. मराठी साहित्यातील कथाविश्व समृध्द आहे.
- हरिभाऊ आपटे यांच्या स्फूटकथा पण दीर्घ स्वरूपाच्या कथा नियतकालिकामधून क्रमशः प्रसिध्द होत होत्या. य. गो. जोशी यांच्या कौटुंबिक कथा ही गाजल्या. कथांसाठी नियतकालिकांमधून स्पर्धा घेण्यात आल्या. य.गो.जोशींची 'शेवग्याच्या शेंगा' ही कथा प्रथम क्रमांकावर आली, लोकप्रिय झाली. नव्हे तिच्यावर आणि पुढच्या काही कथांवर चित्रपटही पुढे निघाले.

कथाप्रकार आणि अध्यापन :

- कथानक प्रधान कथा – मनोविश्लेषणात्क, ऐतिहासिक, सामाजिक, साहस, कौटुंबिक, मनोवैज्ञानिक, गूढ, रहस्य, हेरकथा, विनोदी कथा – यातील कथानकाच्या म्हणजेच आशयाच्या स्वरूपातील विविधता व विशेष सांगणे.
 - घटना प्रधान कथा – घटना प्राधान्य, कार्य प्राधान्य, व्यक्ती किंवा चरित्रप्राधान्याचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
 - चरित्रप्रधान की स्वभावदर्शनात्मक कथा – व्यक्तिके कर्तृत्व, स्वभाव विशेष, वृत्ती-प्रवृत्ती स्पष्ट करणे.
 - वातावरण प्रधान कथा आहे का ? असल्यास त्या वातावरणाचे स्वरूप, प्रयोजन आणि महत्त्व विशद करणे.
 - भाव प्रधान –घटना , व्यक्ती वातावरण या पेक्षा मुख्य भाव-भावनांचे, वृत्ती-प्रवृत्तींचे आकलन करून देणे.
- ❖ यापैकी कोणत्याही गटात न बसणारी कथा – उदा. निसर्गप्रधान, प्रवृत्तीवादी, प्रतिकात्मक, रूपकात्मक, सांकेतिक कथांच्या आशयाची संक्षिप्त कथा सांगणे आणि दोहोतील वेगळेपण स्पष्ट करणे. सक्षम अध्यापन करण्यासाठी पुढील काही गोष्टींचा विचार करणे आवश्यक आहे.
- 1 लोककथा, ग्रामीण कथा, पौराणिक कथा, ऐतिहासिक कथा, नवकथा, विनोदी वगैरे
 - 2 कथेचा विषय आणि आशय – सामाजिक, कौटुंबिक, राजकीय, पौराणिक, ऐतिहासिक,
 - 3 कथेचा साधारणतः कालखंड कोणता? प्राचीन, अर्वाचीन, आधुनिक, नव, साठोत्तरी, पुढील दशकातील. 21व्या शतकातील
 - 4 कथा निवेदनात्मक प्रकार –प्रथम पुरुषी, पात्रमुखी, दैनंदिनी, पत्रात्मक स्वरूपाचे निवेदन
 - 5 कथेतील अनुभव हा एकविध, एकपिंडी व एककेंद्री कसा असतो ते स्पष्ट करणे.
 - 6 कथेची रचना एकात्म असून परिणाम ही एकात्म होतो हे उदा. दाखल स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करणे.
 - 7 ' संस्कारिकत्व ' हे कथेचे व्यवच्छेदक लक्षण असते
 - 8 कथेच्या विस्तारापेक्षा भावनांची तीव्रता आणि सूचकता अधिक महत्त्वाची असते.
 - 9 कथेत घटना, प्रसंगे, पात्रे, स्थळ, काळ, वातावरण, व्यक्तिचित्रण यासंदर्भात येणारी काल्पनिकता स्पष्ट करणे.
 - 10 कथाशीर्षक, कथेचा प्रारंभ, कथावस्तू, कथानकाची मांडणी, भाषाशैली या संकल्पनांचे स्पष्टिकरण करणे.

- 11 मौलिकता, संभवनीयता, वास्तवता, सुसंघटितता, कथनपध्दती (स्वकथन, पात्रमुखीकथन, पत्रात्मक) हे कथाविशेष आकलन करून देणे

या सगळ्या गोष्टी शक्य तितक्या जास्तीत जास्त अन् अधिक विद्यार्थ्यांपर्यंत सोदाहरण पोहोचणारे अध्यापन करावे. अध्यापन जर सर्जनशील असेल तर कथा त्वरीत पोहोचते. आकलनशील होते. कथाकार काय किंवा अध्यापक काय हा एक कलावंतच असतो. कथनाची कमी प्रमाणात का होईना त्याच्यात अभिनय क्षमता असतेच. त्याचा वापर अध्यापनात केला तर ते प्रभावी ठरते. कथनात्मक पध्दतीने कथा पोहोचतेच पण त्याला हावभावपूर्ण निवेदन, अभिनय, हातवारे, आवाजातील चढउतार करून केलेले म्हणजे देहबोलीतून केलेले कथा अध्यापन उत्कृष्ट होते. अध्यापकाने अध्यापन करण्यासाठी पुढील काही मुद्दे देखील जाणून घ्यावेत म्हणजे अध्यापनात आकलनशीलता, सुबोधता आणि सुलभता येण्यास मदत होते.

संदर्भ ग्रंथ :

1. मराठी वाङ्मयाचे अध्यापन : स्थिती आणि गती ,संपा. डॉ. वा.पु.गिंडे , डॉ.दत्तात्रय पुंडे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्र. आ. जाने.1994, पृ. 3
2. साहित्याचे तत्वज्ञान – वि. ना. ढवळे
3. कथा उगम आणि विकास – डॉ. प्रल्हाद वडेर
4. शेवडे इंदुमती, मराठी कथा : उद्गम आणि विकास, सोमया पब्लिकेशन्स, मुंबई 1973
5. लघुकथा-तंत्र आणि मंत्र, ना. सी. फडके.
6. मराठी कथा स्वरूप आणि विकास – डॉ. दा. वि. कुलकर्णी.
7. कुलकर्णी कृ. पां., मराठी व्युत्पत्ती कोश, शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे
8. कुलकर्णी कृ. पां., मराठी व्युत्पत्ती कोश, शुभदा सारस्वत प्रकाशन, पुणे ज्ञानेश्वरी
9. भावे ह.अ., आपटे वा.गो., विस्तारीत शब्दकोश,
10. मराठी कथा – 1960 – श्री अरविंद गोखले.